

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series14.2022.28.05>

УДК: 373.3.015.31:7

Тодосієнко Н. Л., Мальов С. В.

Професійна підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва в контексті формування естетичної компетентності у молодших школярів

Розкриваються особливості професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до формування естетичної компетентності в учнів молодшого шкільного віку, пробудження в них інтересу до мистецтва, залучення до музики та художньо-творчої діяльності; розвиток естетичних смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства, цілісне світосприймання; інтелектуальне і духовне становлення особистості молодшого школяра. Підкреслено, що інтегративний аспект мистецької освіти передбачає наявність умінь комплексного застосування знань, синтезу мистецтв, перенесення деяких ідей, методів і прийомів із однієї науки в іншу, що забезпечує майбутнім учителям музичного мистецтва творчий підхід до музичної та художньо-естетичної діяльності. Проаналізовано міждисциплінарні зв'язки у процесі підготовки студентів факультетів мистецтв за спеціальністю «Музичне мистецтво». Висвітлені результати підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до комплексного використання мистецтва та творчо-інтерпретаційної роботи з учнями молодшого шкільного віку.

Ключові слова: естетична компетентність, майбутні учителі музичного мистецтва, молодший шкільний вік, музичне мистецтво.

Вступ. В умовах реформування і модернізації української освіти виникає потреба у підготовці активної, естетично розвинутої особистості майбутнього вчителя. Ідея естетичного розвитку в освіті та педагогіці знаходить своє відображення в орієнтації на розвиток особистісних рис людини з огляду на її ефективну і творчу працю. Набуття майбутніми вчителями музичного мистецтва, молоддю знань, умінь і навичок, спрямованих на вдосконалення їхньої естетичної компетентності, сприяє інтелектуальному й культурному розвитку особистості, формуванню в неї здатності швидко реагувати на запити сьогодення. Згідно нового базового закону «Про освіту», концепції Нової української школи року розпочалося впровадження нового змісту мистецької освіти, який заснований на формуванні естетичних компетентностей, необхідних для успішної самореалізації в суспільстві. Отже, естетичне виховання – це цілеспрямований, організований процес формування естетичного і художнього відображення у свідомості предметів і явищ мистецтва, природи, навколишнього середовища, які впливають на органи почуттів і ставлення до прекрасного в матеріальному та духовному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підґрунтям нашого дослідницького пошуку послуговували деякі ідеї щодо вдосконалення системи педагогічної освіти таких науковців як О. Акімова, І. Бех, О. Дубасенюк, О. Запорожець, В. Зінченко, І. Зязюн, А. Коломієць, В. Кремень, Л. Лук'янова, Н. Лазаренко, О. Моляко, Н. Нічкало, В. Шахов. Проблеми творчого розвитку особистості присвячено також низку зарубіжних досліджень (Р. Арнхейм, А. Маслоу, Г. Рід та ін.). Питання естетичного виховання молоді, формування в неї ціннісних орієнтацій, взаємовплив мистецтв у межах реалізації теорії розвивального навчання одержали авторську інтерпретацію в працях таких науковців, як Б. Андрієвський, В. Бутенко, Б. Брилін, Л. Коваль, Н. Миропольська, Н. Онищенко, О. Рудницька, О. Щолокова, Г. Шевченко. Важливим є досвід зарубіжних колег, зокрема дослідження використання мистецтва в освітньому процесі вищої школи, використання інтегративних художньо-педагогічних технологій в естетичному вихованні в Польщі, США, інших країнах Європи таких науковців як

М. Anderson, G. Chakravorty-Spsvak, A. Jones, M. Kwoka. Серед зарубіжних напрацювань нами проаналізовано наукові дослідження з педагогіки мистецтва, естетики та естетичної освіти молодших школярів – це низка польських дослідників, зокрема А. Bankowska, Е. Lipska, М. Grusiewish, Т. Zychowska, М. Przychodzinska.

Мета статті полягає у визначенні сучасних підходів до професійної підготовки майбутнього вчителя музичного мистецтва в контексті формування естетичної компетентності у дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Актуальною проблемою сучасної педагогіки в контексті формування Європейського освітнього простору є професійна підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва до формування естетичної компетентності в учнів молодшого шкільного віку, пробудження в них інтересу до мистецтва, залучення до музики та художньо-творчої діяльності; розвиток естетичних смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства, цілісне світосприймання; інтелектуальне і духовне становлення особистості молодшого школяра.

Опанування вчителями музичного мистецтва технологій інтегрованого навчання сприятиме перебудові їхньої свідомості в напрямку відмови від одномірного вузько спеціалізованого бачення ролі мистецтва в школі, від звички протиставляти види мистецтв замість пошуку схожих рис і властивостей. Успішність реалізації нових ідей залежить від підвищення мотивації та педагогічної майстерності вчителів. Повноцінна практична реалізація вимог Нової української школи зумовлює необхідність поряд із предметними компетентностями розвивати на уроках мистецтва й цілу низку ключових компетентностей, які виходять за рамки окремої освітньої галузі й потребують розробки відповідних міжпредметних методичних засад.

Майбутнім вчителям слід засвоїти розподіл і класифікацію компетентностей: компетентності ключові (або: провідні, базові, універсальні, міжпредметні) і предметні (або: специфічні, професійні).

Так, ключові компетентності, – на їх розвиток спрямовують чинні навчальні програми для закладів початкової освіти: вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною; математична компетентність; компетентності в галузі природничих наук, техніки й технологій, екологічна компетентність; інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання впродовж життя; громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; культурна компетентність; підприємливість та фінансова грамотність; інноваційність.

Особливостями предметних компетентностей у мистецькій освітній галузі є впровадження в заклади загальної початкової освіти замість традиційних автономних предметів «Музичне мистецтво» та «Образотворче мистецтво» нового інтегрованого курсу «Мистецтво» назва «предметні компетентності» за змістом співпала з назвою «галузеві компетентності», адже віднині освітня галузь у початковій школі представлена лише одним однойменним предметом. «Предметні галузеві мистецькі компетентності (тобто функціональні стосовно мистецтва) вбирають та інтегрують музичні, образотворчі, хореографічні, театральні, екранні сегменти, які умовно можна назвати вузькопредметними» [10, с. 43].

Отже, «естетична компетентність» – це здатність особистості емоційної, вільної, насиченої, спонтанної активності з власного прояву сприймання, оцінки і

творчості, в якій вона може застосувати наявні знання, засвоїти нові, продовжити свій особистісний розвиток через прагнення до участі у естетичному процесі інтерпретації та створення прекрасного, творчих діях, естетичних інтересах, почуттях, прагненнях. Іноді поняття компетентності розуміють дещо спрощено, як певну сукупність знань і вмінь, що забезпечують готовність до відповідної діяльності, особистісне емоційно-ціннісне ставлення людини до певної діяльності. «Компетентність побудована на комплексі взаємопов'язаних процедур – комбінації знань і вмінь, а також ставлень, мотивів, відносин і власного досвіду в цій царині, які відображають інтегровані результати навчання та особистісні якості й цінності людини. Компетентності дають змогу усунути суперечності між засвоєними теоретичними відомостями та їх використанням для розв'язання конкретних життєвих завдань» [12, с. 54].

Вчителю важливо формувати предметні компетентності учнів на уроках інтегрованого курсу «Мистецтво» в контексті вимог Нової української школи, які розподіляються на три групи відповідно до трьох видів інтеграції: 1) світоглядний або тематичний вид інтеграції, що здійснюється в межах спільної для різних видів мистецтва тем, пов'язаних із відображенням у мистецтві різних аспектів життя, навколишнього світу; 2) естетико-мистецтвознавчий вид інтеграції, що передбачає опанування споріднених для різних видів мистецтв понять і категорій; 3) комплексний вид інтеграції, коли поєднуються провідні інтегратори з двох попередніх груп або ще й додаються до них інші.

У сучасній педагогіці поняття «інтеграція» – «дієвий засіб систематизації змісту, структурування навчального матеріалу та його узагальнення в розширеному просторі міжпредметних зв'язків; інноваційна педагогічна технологія, яка, звісно, як і всі нові явища в освіті, потребує ґрунтовного дослідження» [11, с. 12].

Диференціація у мистецькій освіті та її спрямована на те, щоб бачити різне (музика – часове мистецтво, живопис – просторове; хореографія – процесуально-динамічне, скульптура – статичне; театр – конкретно-образне, архітектура – абстрактне тощо), а інтеграція – навпаки, прагне до спільних ознак між різними видами мистецтв (наприклад, споріднена образність та емоційність творів мистецтва, гармонійність і пропорційність мистецьких форм, схожість ритмічної організації художнього матеріалу, «здатність відбивати явища і властивості світу через родові узагальнення, що виражається у понятті «жанр»» [8, с. 58].

Таким чином, дидактичний інструментарій застосування інтегративних художньо-педагогічних технологій в професійній підготовці майбутніх вчителів, ґрунтування їх на методах і прийомах порівняння – полягає у встановленні подібності й відмінності між різними художніми явищами, та аналогії – пошуку часткової схожості між ними за допомогою виявлення і стимулювання образних асоціацій.

У Концепції НУШ визначені компетенції освіти відповідно до Рекомендацій Європейського парламенту та Ради Європи щодо їх формування упродовж життя (від 18.12.2006 р.). Заміна знаннєвої парадигми компетентнісною не виключає інформативність уроків мистецької освітньої галузі. Вчитель повинен вміти створити педагогічні ситуації та поставити задачі для вмотивованого зацікавлення учнів, емоційного занурення у зміст твору і виявлення своїх думок, вражень, почуттів.

У результаті застосування інтегративних художньо-педагогічних технологій до формування естетичної компетентності майбутні вчителі повинні оволодіти наступними програмними результатами навчання: показати знання творів мистецтва

українських і зарубіжних авторів широкому діапазоні його видів, жанрів і форм; вербально інтерпретувати інтонаційно-образний зміст мистецьких творів у процесі колективних обговорень і дискусій; розуміти особливості технології формування мистецької компетентності учнів початкової школи засобами музичного, візуального та театрального мистецтва, роль мистецтва у вихованні загальної та естетичної культури особистості дитини; опанувати основні елементи мови мистецтва, виражальні можливості і значення їх для створення художнього образу; ознайомитися з видами інтегрованої мистецької діяльності дітей у шкільних закладах освіти в навчальній та виховній роботі; знати основні музичні поняття та необхідну мистецьку термінологію; усвідомлювати особливості художньої мови, специфіку вираження інформації в музиці, театрі, фотомистецтві, хореографії, архітектурі; засвоїти специфіку мови мистецтва, її елементів; вивчити засоби художньої виразності; усвідомити історичний розвиток мистецьких дисциплін та їх взаємозв'язок; зв'язок мистецьких дисциплін з сучасними шкільними програмами; демонструвати сформованість професійно-педагогічних навичок, необхідних для роботи майбутнього вчителя музичного мистецтва в загальноосвітній школі [5].

Отже, майбутньому вчителю музичного мистецтва слід розглянути ключові компетентності учнів початкових класів у світлі вимог Нової української школи; з'ясувати педагогічні шляхи і засоби формування ключових компетентностей в учнів початкової школи на уроках мистецької освітньої галузі, зокрема: формувати комплекс ключових естетичних та мистецьких компетентностей шляхом набуття власного теоретичного та практичного досвіду; опанувати методичні основи організації мистецької діяльності дітей; на високому рівні організовувати та проводити естетичну навчальну і виховну роботу, виховувати музичну культуру дітей, яка пробуджує у них інтерес до самореалізації та естетичного самовдосконалення у художньо-творчій діяльності; опановувати музику у зв'язках із іншими видами мистецтва для глибшого розуміння специфіки її образної мови та загальних закономірностей художнього відображення дійсності та внутрішнього світу людини у мистецтві; володіти основними прийомами гри на музичних інструментах; визначати настрій та характер музичного твору; проводити музично-естетичні бесіди з наступним художнім аналізом ідейно-образного змісту творів; демонструвати навички гри на дитячих музичних інструментах; складати розповіді-пояснення з елементами казки до тем з основ музичної грамоти; самостійно опрацьовувати музичний твір, визначати навчальні, розвивальні, виховні можливості інструментальної мініатюри; забезпечення інструментальної діяльності, історичних аспектів розвитку інструментального музикування, знань назв інструментів, що використовуються у музично-виховній роботі з учнями початкових класів.

Вчителю музичного мистецтва слід розуміти і визначати педагогічні умови, закономірності, принципи, мету, завдання, зміст, організаційні форми, методи і засоби, що використовуються в роботі з дітьми у школі; знаходити типові ознаки і специфіку освітнього процесу і розвитку дітей молодшого шкільного віку; оволодівати сучасними знаннями з освітньої галузі «Мистецтво», зокрема інноваційними методичними підходами щодо естетичного розвитку учнів, сучасними методиками, технологіями навчання, молодших школярів; чинним нормативним забезпеченням початкової освіти тощо. «Педагог має опановувати інноваційні технології музичного виховання, набувати знань та вмінь, здатність до саморозвитку і модернізації власної діяльності; застосовувати сучасні засоби інформаційних і комп'ютерних технологій для розв'язання комунікативних задач у музично-

професійній діяльності вчителя музичного мистецтва й у повсякденному житті; критично оцінювати цифровий контент, безпечно використовувати цифрові технології, засоби комунікації для вирішення професійних, музично-педагогічних задач, навички етичної поведінки в цифровому інформаційно комунікаційному середовищі; здійснювати виховну культурну діяльність з молодшими школярами; планувати, проектувати й аналізувати виховний процес засобами музичного, образотворчого мистецтва в початковій школі як цілісної педагогічної системи; проектувати, організовувати, оцінювати рефлексії та коригування навчально-виховного процесу освітньої галузі «Мистецтво» в початковій ланці освіти» [10, с. 45].

Таким чином, у **висновках** можна зазначити, що професійна підготовка майбутніх учителів музичного мистецтва в контексті формування естетичної компетентності в учнів молодшого шкільного віку полягає в формуванні в них інтересу до мистецтва, залучення до музики та художньо-творчої діяльності; розвитку естетичних смаків, почуття відповідальності за збереження культурних надбань суспільства, цілісне світосприймання; інтелектуальне і духовне становлення особистості молодшого школяра. Повноцінна практична реалізація вимог Нової української школи зумовлює необхідність поряд із предметними компетентностями розвивати на уроках музичного мистецтва й цілу низку ключових компетентностей, які виходять за рамки окремої освітньої галузі й потребують розробки відповідних міжпредметних методичних засад. Використання інтегративних художньо-педагогічних технологій стимулює не тільки розвиток пізнавальних, але й креативних здібностей дітей, здатність до творчого самовираження і рефлексії, потреб у художньо-творчій самореалізації і духовному самовдосконаленні.

Література:

1. Андрієвський Б. М. (2002). Взаємодії художньо-виразної мови музики та живопису в естетичному вихованні молодших школярів / Пед. науки : зб. наук, праць ХДУ. Вип. 26. Херсон. С. 229 – 232.
2. Бех І. Д. (2012). Особистість у діапазоні розвивально-творчого потенціалу. Освіта та розвиток обдарованої особистості. № 29. С. 3 – 5.
3. Козир А. В. (2008). Професійна майстерність учителів музики: теорія і практика формування в системі багаторівневої освіти: монографія. Київ : НПУ імені М. Драгоманова. 378 с.
4. Костюк Г. С. (1999). Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура. Київ : Рад.шк. 608 с.
5. Масол Л. М. (2006). Методика навчання мистецтва у початковій школі / Упор. Л. М. Масол, О. В. Гайдамака, Е. В. Белкіна, О. В. Калініченко, І. В. Руденко. Харків : Ранок. 256 с.
6. Савченко О. Я. (2009). Виховний потенціал початкової освіти / Посібник для вчителів і методистів початкового навчання. 2-ге вид., Київ : Богданова А. М., 226 с.
7. Сисоєва С. О. (1998). Педагогічна творчість : монографія. Харків ; Київ : Каравела. 150 с.
8. Старовойт Л. В. (2016). Художньо-творчий розвиток молодших школярів у процесі трудового навчання. *Scientific Journal «ScienceRise» Pedagogical Education*. Kharkiv. № 3/5(20). Р. 58 – 63.
9. Рудницька О. П., Миропольська Н. Е. (1985). Критерії музично-естетичного розвитку дітей / *Початкова школа*. № 3. С. 38 – 43.
10. Тодосієнко Н. Л., Казьмірчук Н. С., Мальов С. В. (2018). Шляхи формування естетичного сприймання молодших школярів засобами українського фольклору. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наук. праць Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Київ-Вінниця : ТОВ фірма «Планер». Вип. 51. С. 43 – 47.
11. Тодосієнко Н. Л. (2013). Формування естетичного сприймання у молодших школярів засобами поліхудожньої діяльності. *Zbiór raportów naukowych: Naukowe prace, praktyka, opracowania*,

innowacje 2013 roku (30.12.2013 – 31.12.2013). Zakopane: Wydawca: Sp. z. o. o. «Diamond trading tour», (132 str.). С. 11–13.

12. Щолокова О. П., Мозгальова Н. Г., Барановська І. Г. (2019). Інтерпретація музичних творів – методичний аспект. *Науковий вісник Південноукраїнського національного університету імені К. Д. Ушинського*. Одеса. Вип. 3 (128). С. 151–158.

13. Ярошенко А. А. (2000). З історії малювання музики як методу активізації художньо-образного мислення учнів / *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія. Вінниця. № 2. С. 37 – 42.

14. Bankowska A., Zychowska T. (2021). *Estetyka zycia w scholah podstawowych*. Polish edition by Wydawnictwo: «Nasza Ksiegarnia», Warszawa. 249 p.

15. Brovchak L. S., Likhitska L. M., Starovoit L.V., Todosiyenko N. L. (2020). Pedagogical potential of the arts complex in the process of formation of aesthetic perception of junior pupils. *Rezeknes Tehnologiji Akademija*. (Web of Science). Rezekne. Latvijas. Republika. С. 98–108. URL: <http://journas.rta.lv/index.php/SIE/article/view/4876/4535>

16. Grusiewicz M., Przychodzinska M. (2019). *Rezultaty pracy lekcyjnej nauczyciela muzyki podstawowych*. Bydgoszcz. S.40-53.

17. Kwoka M., Lipska E. (2020). *Sztuki plastyczne. Polskie tradycje swiateczne*. Lublin : EDK PRESS. P. 46–48;

18. Lazarenko N., Kolomiets A., Palamarchuk O. (2020). Communication in the internet space: psychological aspect. *Information Technologies and Learning Tools* (Web of Science). Vol. 65, № 3. P. 249–261. <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2036>

19. Lipska E. (2020). *Muzyka w nauczaniu pocatkowym*. Warszawa. 169 s.

Про авторів:

Тодосієнко Наталія Леонідівна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри мистецьких дисциплін дошкільної та початкової освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. <https://orcid.org/0000-0001-9473-2357>

Мальов Сергій Васильович, аспірант першого року навчання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Todosiienko N. L., Malov S. V.

Professional training of future music teachers for the aesthetic competencies formation of younger children in primary school

The professional training of future teachers of music involves the formation of aesthetic competences of pupils in primary school, as well as the awakening of their interest in art. Mastering of integrated learning technologies by music teachers will contribute to building their consciousness in a broad direction. The success of implementing these ideas depends on increasing the motivation and pedagogical skills of teachers. The full-fledged practical implementation of the requirements of the New Ukrainian School makes it necessary to develop a number of music-art subject competencies. This requires the development of appropriate interdisciplinary methodological principles.

The article reveals the specifics of the professional training of future music teachers for the formation of aesthetic competence of pupils in elementary school, awakening their interest in art, involvement in music and artistic and creative activities; the development of aesthetic tastes, a sense of responsibility for preserving the cultural heritage of society, a holistic worldview; intellectual and spiritual formation of the personality of a junior pupil. It is emphasized that the integrative aspect of art education requires the ability to develop complex knowledge, synthesis of arts, transfer of some ideas, methods and techniques from one science to another, which provides future music teachers with a creative approach to musical and artistic-aesthetics. Interdisciplinary connections in the process of training students of art faculties with the specialty "Musical Art" were analyzed. The results of the training of future music teachers for the complex use of art and creative and interpretive work with pupils in elementary school are highlighted.

Keywords: aesthetic competence, future teachers of musical art, younger school age, musical art.

References:

1. Andrievsky B. M. (2002). Interactions of the artistic and expressive language of music and painting in the aesthetic education of younger schoolchildren / Ped. sciences: coll. of Sciences, Works of KhSU. Vol. 26. Kherson. P. 229 – 232.
2. Beh I. D. (2012). Personality in the range of developmental and creative potential. Education and development of a gifted personality. No. 29. P. 3–5.
3. Kozyr A. V. (2008). Professional skill of music teachers: theory and practice of formation in the system of multi-level education: monograph. Kyiv: NPU named after M. Dragomanov. 378 p.
4. Kostyuk G. S. (1999). Educational process and mental development of personality / emphasis. V. V. Andrievska, G. O. Ball, O. T. Gubko, O. V. Proskura. Kyiv: Rad.shk. 608 p.
5. Masol L. M. (2006). Methodology of teaching art in elementary school / Ref. L. M. Masol, O. V. Haydamaka, E. V. Belkina, O. V. Kalinichenko, I. V. Rudenko. Kharkiv. 256 p.
6. Savchenko O. Ya. (2009). Educational potential of primary education / Guide for teachers and methodologists of primary education. 2nd ed., Kyiv: Bohdanova A. M., 226 p.
7. Sysoeva S. O. (1998). Pedagogical creativity: a monograph. Kharkiv; Kyiv: Caravela. 150 p.
8. Starovoit L. V. (2016). Artistic and creative development of younger schoolchildren in the process of labor training. Scientific Journal "ScienceRise" Pedagogical Education. Kharkiv. No. 3/5(20). R. 58-63.
9. Rudnytska O. P., Myropolska N. E. (1985). Criteria of musical and aesthetic development of children / Elementary school. No. 3. P. 38-43.
10. Todosienko N. L., Kazmirchuk N. S., Malyov S.V. (2018). Ways of forming the aesthetic perception of younger schoolchildren by means of Ukrainian folklore. Modern information technologies and innovative methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems: collection. of science works of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi. Kyiv-Vinnytsia: "Planer" LLC. Vol. 51. P. 43-47.
11. Todosienko N. L. (2013). Formation of aesthetic perception in younger schoolchildren by means of multi-art activity. Zbiór raportów naukowych: Naukowe prace, praktyka, opracowania, innowacje 2013 roku (30.12.2013 – 31.12.2013). Zakopane: Wydawca: Sp. Z. o. o. "Diamond trading tour", (132 pages). P. 11–13.
12. Shchelokova O. P., Mozgalyova N. G., Baranovska I. G. Interpretation of musical works – methodical aspect. Scientific bulletin of K. D. Ushinsky National University of South Ukraine. Odesa, 2019. Issue 3 (128). P. 151–158.
13. Yaroshenko A. A. (2000). From the history of drawing music as a method of activating students' artistic thinking / Scientific notes of Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University. Series: Pedagogy and psychology. Vinnytsia. No. 2. P. 37–42.
14. Bankowska A., Zychowska T. (2021). *Estetyka życia w szkołach podstawowych*. Polish edition by Wydawnictwo: «Nasza Księgarnia», Warszawa. 249 p.
15. Brovchak L. S., Likhitska L. M., Starovoit L.V., Todosiyenko N. L. (2020). Pedagogical potential of the arts complex in the process of formation of aesthetic perception of junior pupils. *Rezeknes Tehnologiji Akademija*. (Web of Science). Rezekne. Latvijas. Republika. C. 98–108. URL: <http://journas.rta.lv/index.php/SIE/article/view/4876/4535>
16. Grusiewicz M., Przychodzinska M. (2019). *Rezultaty pracy lekcyjnej nauczyciela muzyki podstawowych*. Bydgoszcz. S.40 – 53.
17. Kwoka M., Lipska E. (2020). *Sztuki plastyczne. Polskie tradycje swiateczne*. Lublin : EDK PRESS. P. 46 – 48;
18. Lazarenko N., Kolomiets A., Palamarchuk O. (2020). Communication in the internet space: psychological aspect. *Information Technologies and Learning Tools* (Web of Science). Vol. 65, № 3. P. 249–261. <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/2036>
20. Lipska E. (2020). Muzyka w nauczaniu początkowym. Warszawa. 169 s.